

AZ OKTATÁS HELYZETE A TISZÁNINNENI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLETBEN AZ 1850-ES ÉVEKBEN

THE STATE OF EDUCATION IN THE CISTIBISCAN REFORMED CHURCH DISTRICT IN THE 1850s

Lencsés Noémi

Debreceni Református Hittudományi Egyetem

ÖSSZEFOGLALÁS

Magyarországon az 1848–49-es szabadságharc leverése után, a bécsi kormány arra törekedett, hogy az iskolai élet minden területét szabályozza. Emellett célja volt az oktatás fejlesztése, ezért bevezették Magyarországon is az ausztriai iskolák számára kidolgozott Organisationsentwurfot. Mégis tiltakozással fogadták, mivel a bevezetése az érintettek megkérdezése nélkül és a magyarországi viszonyok, egyházi törvények és pénzügyi lehetőségek figyelmen kívül hagyásával történt. Lényegében át kellett alakítani az oktatás szervezetét, ami nagy anyagi terhet rótt az iskolákra, mert csak az az iskola adhatott államérvényes bizonyítványt, amelyik elnyerte a nyilvánossági jogot és megfelelt az Entwurf előírásainak. Ez a tiszáninneni egyházkerületben egyetlen iskolának sem sikerült részben az anyagi nehézségek, részben pedig a politikai elvárások és a német nyelv tanításának erőltetése miatt. Viszont egyre több figyelem irányult az elemi iskolai oktatás fejlesztésére, mind az állam, mind az egyházkerület részéről, amit a számos rendelkezés mellett az is mutat, hogy ebben az időszakban jött létre Sárospatakon a tanítóképző.

ABSTRACT

In Hungary, following the suppression of the War of Independence of 1848–49, the Viennese government sought to regulate all areas of school life. At the same time, it also aimed to develop education; therefore, the Organisationsentwurf, originally devised for Austrian schools, was introduced in Hungary as well. Nevertheless, it was met with protest, as its implementation took place without consulting those concerned and without regard for conditions in Hungary, ecclesiastical laws, and financial realities. In essence, the entire educational system had to be restructured, which imposed a heavy financial burden on schools, since only those institutions could issue state-recognized certificates that obtained the right of public instruction and complied with the regulations of the Entwurf. In the Cistibiscan church district, not a single school succeeded in achieving this, partly due to financial difficulties and partly because of political expectations and the enforced teaching of the German language. At the same time, increasing attention was directed toward the development of elementary education, both by the state and by the church district. In addition to numerous regulations, this is also evidenced by the establishment of the teacher training college in Sárospatak during this period.

Kulcsszavak: Entwurf bevezetése, 19. század, oktatástörténet, Tiszáninneni Egyházkerület, Sárospataki Református Kollégium

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.27.2026.1.2

Copyright © 2026 Lencsés Noémi (author)

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

Keywords: introduction of the Organisationsentwurf, 19th century, history of education, Cistibiscan Church District, Reformed College of Sárospatak

Magyarország helyzete az 1850-es években

Az 1848–49-es szabadságharc bukása és a protestáns pátens 1860. május 15-én történő visszavonása közötti időszak nem volt könnyű Magyarországon a protestáns egyházak számára. A szabadságharc leverését megtorló intézkedések követték. Megszüntették az egyházkerületi gondnokok tevékenységét, gyűléseket pedig csak kormánybiztos jelenlétében tarthattak. A központosítást elősegítő rendeletek sokszor hátrányosan érintették a reformátusokat, és sértették a jogaikat, mivel semmibe vették az 1791. évi XXVI. törvénycikket, ami biztosította, hogy a protestánsok önállóan intézhették ügyeiket és irányíthatták egyházuk életét. A kormány rendelkezései azonban nemcsak az egyházi életre, hanem az oktatásra is hatással voltak.¹

Az állam a felügyelete alá vonta az oktatás minden területét.² A felügyeletet a polgári kerületi főbiztosokon keresztül gyakorolták a mellettük működő iskolafelügyelők segítségével. 1850. január 30-tól viszont változott a helyzet, a polgári kerületek élén álló biztosok helyett a katonai kerületek közigazgatását végző biztosok mellé iskolafelügyelőket rendeltek. Kerületenként általában két felügyelő volt, és a lakosság felekezeti megoszlását is figyelembe véve egyikük katolikus a másik protestáns volt és iskolatanácsosnak nevezték őket. A kassai kerületben, ahová Sárospatak is tartozott Plath János jogakadémiai tanár lett a katolikus és Tomasek Pál lőcsei tanár lett a protestáns iskolák ideiglenes felügyelője. Ahol a vallási és nemzetiségi viszonyok miatt célszerű volt, ott további fizetés nélküli iskolatanácsosokat is kineveztek. Az iskolatanácsosok a miniszteri biztos elnökletével alkották a tanhatóságot. A későbbiek folyamán azonban ez a rendszer átalakult. Az 1853. január 10-én kiadott rendelet az egységes helytartóságot felosztotta helytartósági kerületekre, amelyek területileg megegyeztek a korábbi katonai kerületekkel. A kerület élén a helytartósági alelnök állt, a közigazgatást a kerületi főispán irányította, az iskolaügyekért pedig a tanügyi osztály felelt. A helytartósági osztályok országos hatóságokként működtek, és a vallás- és közoktatási minisztérium rendeleteit is külön-külön hajtották

¹ *Szatmári Judit*: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860, Ráday Gyűjtemény, Budapest, 2015. 14–21.

² Csak olyan iskolák működhettek, amelyeket az állam felügyelt. Felkeresték és megszüntették az állam által nem engedélyezett úgynevezett zugiskolákat. Bejegyzés 1856. márc. 4-én kimenő levelek Apostol Pál naplója 1849–1859. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Kézírónyvtára (továbbiakban: SRKTGyKt.) 1912.

végre. Nemcsak az iskolák működési feltételeit vizsgálták, hanem azt is, hogy mely iskolák jelentenek veszélyt politikai szempontból.³

Az Entwurf bevezetése és az ezzel kapcsolatos problémák

Magyarországon a 19. század első felében, így a Tiszáninneri egyházkerületben is a partikularendszer volt a jellemző. A partikula, olyan kis- vagy középfokú iskola volt, amely tanítója révén a kollégiumhoz, az úgynevezett anyaiskolához kapcsolódott, annak volt a része. A partikulák a kollégiumból hozták tanáraikat, és kollégiumi szellem határozta meg a tanítást, a partikula tehetséges diákjai pedig a kollégiumban folytatták tanulmányaikat.⁴

Voltak olyan partikulák is, amelyek középiskolai szintre emelkedtek. Ezekben az iskolákban, már magasabb volt a képzés színvonala. Nem különült el az elemi és a középiskolai képzés, hanem egy intézményen belül voltak elemi és gimnáziumi osztályok is. Magyarországnak ebben az időszakban nem volt egyeteme. Éppen ezért a felsőfokú képzésben kiemelkedő jelentősége volt a protestáns főiskoláknak, amelyek akadémiái tagozatot is működtettek. Ilyen intézmény volt a 19. század első felében a Tiszáninneri egyházkerületben a sárospataki kollégium, ahol lelkészeket, jogászokat, tanítókat képeztek.⁵

Az egyházkerület másik jelentős iskolája Miskolcon volt. Ez az iskola már a 17. században is működött és a sárospataki kollégium partikulájának számított. Helyzete azonban fokozatosan erősödött, így a 18. század elején már lelkészi pályára készülő diákok is tanultak ott. De a képzésük nem volt teljes.⁶ Ezen a helyzeten változtat az *Organisationsentwurf* vagy röviden Entwurf bevezetése, ami az egész évtized oktatását meghatározta.

Maga az Entwurf egy Francz Exnert, prágai egyetemi filozófianár és Hermann Bonitz, poroszországi klasszika- filológus által kidolgozott program, ami az ausztriai oktatás korszerűsítését célozta meg. A tervet kibővített formáját Thun Leó vallás- és közoktatásügyi miniszter 1850-ben tette közzé Magyarországon „*Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich*” (Tervezet az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák megszervezésére) címmel, majd 1850. szeptember 7-én kiadott rendelete Magyarországra is kiterjesztette azt. Az Entwurf alapvetően az oktatás fejlesztését célozta meg, és számos ezt elősegítő rendelkezést tartalmazott, mégis ellenállást váltott ki a Magyarországi bevezetése. Ennek fő oka bevezetésének módja volt. Az Entwurfot ugyanis felülről jövő

³ *Zibolen Endre*: Az Entwurf kiterjesztése Magyarországra. In: Magyar Pedagógia, 1984. 4. sz. 423–441.

⁴ *Dienes Dénes – Ugrai János*: A Sárospataki Református Kollégium története, Hernád Kiadó, Sárospatak, 2013. 73.

⁵ *Bajkó Mátyás*: Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 29–34.

⁶ *Dienes Dénes*: A Miskolci Református Egyházközség 1703–1918, Sárospatak, 2001. 42–43.

paranccsal vezették be az érintettek megkérdezése nélkül, figyelmen kívül hagyva az egyházi törvényeket, valamint a magyarországi viszonyokat. Mindezek miatt az Entwurf bevezetése egyrészt nehézségekbe ütközött, másrészt tiltakozást váltott ki hazánkban.⁷

1. Pénzügyi nehézségek

Az egyik ilyen nehézség az volt az Entwurf bevezetése során, hogy a gimnáziumi oktatás szervezetének átalakításával járt, mivel az általa előírtak különböztek a Magyarországon megszokottól. A gimnázium közvetett vezetője az országos iskolatanács lett. Ennek a gimnáziumi ügyekkel foglalkozó tagjai és a kiküldött biztosok ellenőrizték az iskolákat az érettségi vizsgák alkalmával és ha szükséges volt más esetekben is. Minden tanév végén jelentést küldtek a minisztériumnak a rájuk bízott iskolákról. A legfelsőbb vezetés a közoktatásügyi minisztérium kezében volt. A minisztérium pedig időről időre minisztériumi biztosokat küldött ki, hogy megvizsgálják az iskolák állapotát. Évente jelentésben számoltak be az uralkodónak az iskolák helyzetéről.⁸

Az Entwurf a korábbi hatéves gimnázium helyett egy nyolcosztályos gimnáziumot írt elő, ami algimnáziumra és felgimnáziumra oszlott, de egységes vezetés alatt állt. A gimnázium közvetlen vezetője az igazgató lett, akit munkájában a tanári értekezlet támogatott. Az igazgató a gimnázium egyik tanára volt, aki tudományos és fegyelmi szempontból is felelt az iskoláért. Katolikus tanulók nem járhattak református iskolákba.⁹ Bevezették az osztályfőnöki munkakört. Tanári értekezletet kellett tartani havi rendszerességgel, ahol tagok kötelesek voltak megjelenni. Magát az értekezlet menetét pedig aprólékosan szabályozták. Az igazgatónak tájékoztatnia kellett a tantestületet az iskolahatóság által elrendelt intézkedésekről, minden osztály oktatási és fegyelmi állapotáról be kellett számolni, ezen kívül a tanárok is felvethettek megbeszélni valókat. Itt kellett megtárgyalni a tanterv kérdéseit, a tanulók értékelését, az év végi zárójelentést. Feljegyezték az osztályok órarendjét, a tanárok névsorát, valamint azt is, hogy mit tanítanak. Azt is megszabták, hogy az értekezletek jegyzőkönyveit latin vagy német nyelven kell vezetni. Sárospatakon kezdetben magyarul vezették, majd 1854 őszétől párhuzamosan vezették latinul és magyarul. De a jegyzőkönyvek nyelve mellett, annak formai követelményeit is aprólékosan

⁷ Lukács Olga: Az 1849-es oktatási „Entwurf” és az erdélyi református egyház, in: Történeti Tanulmányok 12. A Debreceni Egyetem Történeti Intézetének kiadványa, Debrecen, 2004. 87–100.

⁸ Zibolen: i. m. 423–441.

⁹ Ha nem volt csak református iskola az adott településen megengedték, hogy a katolikus tanulók oda járjanak, de igazolniuk kellett, hogy a katolikus papnál részt vesznek vallásoktatáson, és nem járhattak el a vallásórákra és a református istentiszteletekre. Apostol levele Szakall Lászlónak 1853. júl. 25. Püspöki körlevelek 1853–1860 Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára (továbbiakban SRKTGyLt.) R. C. IX. 1/4.

szabályozták. Voltak olyan gimnáziumok, amelyeket a későbbiekben felmentettek a havi értekezletek jegyzőkönyveinek beküldése alól és csak az év végi jelentést kellett beküldeniük, de a sárospataki gimnáziumra ez nem vonatkozott.¹⁰

A gimnáziumok lehettek nyilvánosak vagy magán jellegűek. De csak a nyilvános gimnáziumok állíthattak ki államérvényes bizonyítványokat és tarthattak érettségi vizsgákat. Viszont érettségi vizsgát kell tennie mindenkinek, aki egyetemre szeretett volna menni és ott folytatni tanulmányait. Minden nyilvános gimnáziumban minden tanév végén az illetékes iskola-tanácsos elnökletével tartották az érettségi vizsgát. Az Entwurf határozta meg a vizsga lebonyolítását, tárgyait, követelményeit a bizonyítvány kiállításának módját, még a javító vizsgákról is rendelkezett.¹¹

Nyilvánossági jogot a közoktatásügyi minisztérium adhatott. A magángimnáziumok tanulói államilag érvényes bizonyítványt csak nyilvános gimnáziumokban szerezhettek. Épp ezért az Entwurf bevezetését követő években a Tiszáninneri Református Egyházkerületben központi kérdés volt a nyilvánossági jog megszerzésére való törekvés. Ezt azonban nehezítette több tényező is. Egyrészt a magániskolák csak akkor viselhették a gimnázium nevet, ha a berendezkedésük minden lényeges pontban megfelel az állam által megszabott feltételeknek, ami jelentős átalakításokat követelt meg. Másrészt rövid határidőt szabtak az átállásra. Az adott iskolai évben még megtarthatták az iskolák a bizonyítvány adási jogukat, de a következő tanévig be kellett vezetniük az Entwurf által megkövetelt változtatásokat, hogy a továbbiakban is megmaradjon ez a joguk. Ezt azonban megnehezítette az iskolák rossz pénzügyi helyzete.¹²

Az Entwurf szerinti átalakításhoz ugyanis szükség volt fejlesztésekre, több teremre, tanári lakásokra, az előírt szemléltető eszközök, fizikai és természetrajzi gyűjtemények megvásárlására. Azonban a legnagyobb anyagi problémát az okozta, hogy egy nyolcosztályos gimnázium nyilvánossági jogát 12, egy négyosztályos algimnáziumét pedig 6 tanár meglététől tette függővé. A tanárok létszámának növelésére azért volt szükség, mert az Entwurf bevezette a szaktanítást.¹³ Viszont a református iskolákban nem ez volt a jellemző, hiszen Sárospatakon 1796-tól jelentek meg a gimnáziumi tagozat felső négy osztályában az állandó felnőtt tanárok, vagyis a humanorium professzorok az iskola alsó osztályaiban azonban diáktanítók oktattak, akik a felső osztályok, vagy az akadémiai osztályok legjobb tanulói közül kerültek ki.¹⁴ Állami segílyt lehetett kapni, de csak abban az esetben, ha igazolták, hogy az iskola fennmaradására szükség van. Ha

¹⁰ *Zibolen*: i. m. 423–441.; *Gimnasiunmi tanári tanácskozmányok (conferentiák) jegyzőkönyve az 1851–1859 évekből SRKTGyLt. K. g. III. 1.*

¹¹ *Zibolen*: Az Entwurf. In: *Magyar Pedagógia*, 1984. 2. sz. 149–159.

¹² *Zibolen*: Az Entwurf kiterjesztése Magyarországra. 423–441.

¹³ U. o.

¹⁴ *Bajkó*: i. m. 29–34.

ez a támogatás megfelelt egy vagy több tanár fizetésének, akkor ezeket a tanárokat az állam alkalmazta.¹⁵

A pénzügyi nehézségek okozták azt is, hogy a miskolci gimnázium nem tudta elnyerni a nyilvánossági jogot. Ehhez ugyanis meg kellett volna duplázniuk a tanári kar tagjainak számát de nem volt elég pénzük, hogy 12 tanárt foglalkoztassanak. Viszont igyekeztek előteremteni az ehhez szükséges pénzüsszeget. Megemelték a tandíjakat és az egyforintos beiratkozási díjat a tanári fizetésre fordították, valamint tervbe vették az egyházbér fel-emelését is és gyűjtő akcióba fogtak. 1852 szeptemberére nyolcra emelték a rendes tanárok számát és az iskolában tanítást vállaló lelkészekkel együtt tíz tanárral számoltak, de a kormányzat ezt a számítási módot nem fogadta el és csak a nyolc rendes tanárral számolt. 1853-ban úgy próbálták megoldani a helyzetet, hogy tervbe vették a miskolci negyedik lelkészi állást megszüntetését és a felszabaduló pénzüsszegeből két tanár fizetését tervezték finanszírozni. A maradék két tanári fizetéssel kapcsolatban pedig úgy gondolták hogy az alsó-borsodi egyházmegye és a szomszédos egyházmegyék fizetnék, cserébe fenntartanak maguknak a tanár kiválasztásának a jogát. Viszont a miskolci gyülekezet a negyedik lelkészi hivatal megszüntetésébe csak komoly feltételekkel egyezett bele, az alsó-borsodi egyházmegye közgyűlése pedig nemet mondott az őket érintő tervre. Így nem sikerült megszerezni az iskola nyilvánossági jogát sem.¹⁶

A Sárospatakon működő jogi kart meg is kellett szüntetnie az egyházkerületnek egy időre 1854-ben. Ennek oka szintén a tanárhány, de ebben az esetben nem elsősorban a pénzhány, hanem a tanárok elvesztése okozta a problémát: Kallos Lajos Debrecenbe ment tanítani, Gortvay János pedig meghalt 1854. áprilisában. Ugyanakkor nehéz lett volna egyszerre küzdeni a gimnázium és a jogi kar nyilvánossági jogáért. Így a jogi képzés csak 1860-ban indulhatott meg újra Sárospatakon.¹⁷

2. *Tankönyvekkel kapcsolatos problémák*

Az iskolákban és az egyes osztályokban használható tankönyvekről a válás- és közoktatásügyi minisztérium döntött. Elrendelték, hogy a tankönyvek forgalmazásával a könyvkereskedések foglalkozzanak. Folyamatosan küldték a püspököknek a leveleket azzal kapcsolatban, melyek azok a tankönyvek, amelyeket használni kell, használni lehet és melyek azok, amelyek használatát betiltották. A középiskolák esetében gyakoribb volt a tankönyvek ajánlása, az elemi iskolák esetében azonban elrendelték a könyvek használatát, de volt lehetőség arra is, hogy a minisztériumnál kérvényezzék, ha másfajta könyvet akartak használni. Időnként azt is közölték a könyvekkel

¹⁵ *Zibolen*: Az Entwurf kiterjesztése Magyarországra. 423–441.

¹⁶ *Ugrai János*: A színtemelkedés tényezői – A miskolci református gimnázium az Entwurf után, In: Baka Gabrielle – Hegedűs Judit (szerk.): Égi iskolák, földi műhelyek, ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Budapest, 2015. 61–71.

¹⁷ *Dienes – Ugrai*: i. m. 245.; *Ellend József*: Sárospataki főiskolánk küzdelmei in: Protestáns Szemle 1912/24. 435–436.

és a szükséges szemléltető eszközökkel kapcsolatban, hol lehet beszerezni őket. Ahhoz, hogy egy tankönyv használható legyen fel kellett terjeszteni bírálatra, és a minisztériumnak kellett jóváhagyni. A bírálat tulajdonképpen szakmai és politikai bírálat volt. Később a vallástankönyvek esetében már elég volt az illetékes egyház előjáróságának jóváhagyó véleményét felterjeszteni. Sárospatakon azonban beszerezték ugyan a szükséges könyveket, de nem azokból tanítottak.¹⁸ Apostol Pál, a tiszáninneni egyházkerület püspöke, szorgalmazta, hogy legalább azokat a könyveket terjesszék fel, amelyeket nagy valószínűséggel jóváhagynának, de nem hallgattak rá. Ennek ellenére sárospataki tanároknak is részt kellett venniük a könyvek bírálatában, ami nehézségeket okozott, mert egyrészt plusz terhet jelentett, másrészt a bírálatot németül kérték és voltak, akiknek a német nyelven való fogalmazás gondot okozott.¹⁹

Egyes tankönyvek használatát betiltották. Nem minden esetben derül ki milyen indokkal, de több esetben is előfordul, hogy politikai okokra hivatkoztak. Ilyen könyvek voltak: Erdélyi Indali Péter *Egészen új szerkezetű ABC vagyis vezérkönyv az olvasni tanulásban és tanításban* című műve, Tatay István Elemi fi és leánytanulók szavaló és olvasókönyve, valamint *Grammaticai és polgári tanulók szavalmányai* című művei.²⁰ Más könyvek esetében megemlítették, hogy több okuk is volt a könyvek használatát megtiltani, de konkrétan csak a politikai okot emelik ki, mint például a kecskeméti ev. iskolai egyesület által készített *Reformatio története Magyarországon és bévezetés a Szentírásba* című, illetve a Bucsánszki Alajosnál megjelent *Bibliatörténetek kisebb nagyobb tanuló gyermekek számára szorosán a Biblia szerint* című művek esetében.²¹ A *Hármas kistükör* nevű tankönyv használatát viszont arra hivatkozva tiltják meg, hogy a régebbi kiadásokat elavultnak tartják földrajzi és történelmi szempontból, a legújabbal viszont az a probléma, hogy az 1848–49-es szabadságharc eseményeit is említi. Hunfalvy János *Egyetemes történelem* című tankönyvét sem

¹⁸ Apostol Pál 13. sz. levele Ragályi Károlyhoz 1855. jan. 12. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.; Apostol Pál levele Molnár Istvánhoz 1855. jan. 23. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.; Apostol Pál levele Erdélyi Jánoshoz 1854. szept. 20. Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.; *Barcza József*: A Kollégium története 1849-től 1919-ig in: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1981. 155-202.; Apostol Pál levele Szakáll Lászlónak 1854. okt. 4. Püspöki körlevelek 1853–1860. SRKTGyLt. R. C. IX. 1/4.

¹⁹ Apostol 1855. ápr. 16-án Augusz Antalhoz írt 139. számú levele Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

²⁰ Apostol Pál levele Szakáll László espereshez 1854. ápr. 6. és 1853. szept. 15. Püspöki körlevelek 1853–1860 SRKTGyLt. R. C. IX. 1/4.

²¹ Apostol Pál levele Szakáll László espereshez 1854. júl. 20. Püspöki körlevelek 1853–1860 SRKTGyLt. R. C. IX. 1/4.

engedték használni, de ebben az esetben nem írtak indoklást.²² Az Entwurf csak az egyetemes és az ausztriai történelem tanítását írta elő, mellőzték a nemzeti történelmet, így valószínűleg emiatt tilthatták be Hunfalvy könyvét. Azonban a magyar történelem tanításának mellőzése szintén olyan intézkedés volt, ami erősen sértette a nemzeti érzéseket.²³

3. *Politikai elvárások miatti nehézségek*

Az iskolákat ebben az időszakban politikai szempontból is vizsgálták, hogy mennyiben jelentenek problémát. A sárospataki gimnázium pedig ilyen szempontból nem felelt meg a kívánalmaknak és alapvetően ez volt az oka annak, hogy nem sikerült megszereznie a nyilvánossági jogot.²⁴

Az egyházkerület rögtön az Entwurf bevezetése utáni első közgyűlésén igyekezett intézkedéseket tenni a nyilvánossági jog bevezetése érdekében. De voltak rendelkezések, amelyeknek inkább csak formailag, felületesen tettek eleget. Vagyis látszólag az iskola igazodott az Entwurf előírásaihoz, de a gyakorlatban nem ennek szellemében működött. Jó példa erre, hogy beszerezték az előírt tankönyveket, de nem azokból tanítottak.²⁵ A nyilvánossági jogért benyújtott első kérvényükre 1853. február 11-én érkezett meg az elutasító válasz. Az elutasítást azzal indokolták, hogy a kollégium nem felel meg az előírt követelményeknek. Tomasek Pál iskolafelügyelő azonban ekkor még biztatta őket. 1854 májusában újra beadták a kérvényt, de szintén elutasító választ kaptak. Viszont ekkor már Tomasek Pál is másként nyilatkozott. Mikor a folyamodvány beadása után meglátogatta az iskolát több dolgot is problémásnak talált. Nehezményezte, hogy az iskolában nem tanítottak németül, valamint a tanári kar elhanyagolta az értekezletek jegyzőkönyveinek megírását, és nem küldték el életrajzukat sem a minisztériumba.²⁶ Problémák akadtak az iskolai szünetekkel kapcsolatban is. A minisztérium az egységesítésre törekedett ebben is, de végül kénytelenek voltak engedni a helyi viszonyokra való tekintettel. A nehézséget ugyanis az okozta, hogy a sárospataki gimnáziumban tanulók többsége olyan vidékről jött, ahol szőlőtermesztéssel foglalkoztak. Emiatt az volt az igény, hogy a szüret idején a diákok menjenek haza segíteni a munkában, ehhez alkalmazkodva az iskolában is ekkor volt szünet. Ennek megfelelően az aratási szünetek az aratás, az őszi szünet pedig a szüret kezdetével indult. Az előbbi 14 napig, az utóbbi 3 hétig tarthatott.²⁷

²² Apostol Pál levele Szakall László espereshez 1854. aug. 30. és 1854. nov. 16. Püspöki körlevelek 1853–1860 SRKTGYLt. R. C. IX. 1/4.

²³ *Zibolen*: Az Entwurf. 149–159.

²⁴ *Zibolen*: Az Entwurf kiterjesztése Magyarországra. 423–441.

²⁵ Apostol 1855. júl. 3-án Tomasek Pálnak írt 335. számú levele Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGYKt. 1912.; *Barcza*: i. m. 162–163.

²⁶ Apostol 1854. szept. 26-án Tomasek Pálnak írt 481. számú levele Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGYKt. 1912.; *Ellend*: i. m. 432–435.

²⁷ Apostol 1855. máj. 15-én Szakall Lászlónak írt levele Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGYKt. 1912.; Apostol 1855. júl. 3-án Tomasek Pálnak írt 335. sz. levele

Apostol Pál több levelet is váltott Tomasek Pállal a sárospataki gimnáziummal kapcsolatban, amelyekből egyértelműen kiderül, hogy leginkább politikai szempontból voltak problémák az iskolával. Apostol ugyanis bár több levelében is érdeklődik milyen változtatásokra lenne még szükség a nyilvánossági jog elnyeréséhez, semmilyen választ nem kap kérdésére. Viszont annál több kritikát fogalmaznak meg a tanári karral szemben. Állításuk szerint az a közhivatalok véleménye, hogy a tanári karban mindenki rosszhírű erkölcsi és politikai tekintetben. Apostol ezt nem fogadja el, hanem konkrét neveket kér és jelzi, ha valóban komoly problémák vannak valakivel, azt elbocsájtják. De figyelmen kívül hagyták a kérését, miközben azt kérik írásban kezeskedjen minden tanárért. A püspök azonban ezt megtagadta és közölte, hogy ugyanezek a közhivatalok alig pár hónappal azelőtt adtak ki bizonyítványokat a tanárokról a nyilvánossági jog igényléséhez, amelyekben viszont kifejezetten pozitívan nyilatkoztak a tanári kar tagjairól. Így bár 1856-ra a sárospataki gimnázium formálisan megfelelt a minisztérium által támasztott követelményeknek, mégsem kapta meg a nyilvánossági jogot és fel is hagytak azzal, hogy megkíséreljék a megszerzését. Ezután már nem törekedtek arra sem, hogy az Entwurf kívánalmainak megfeleljenek. Igyekeztek korszerűsíteni a tananyagot, de szervezeti kérdésekben többnyire visszatértek az Entwurf előtti állapotokhoz.²⁸

A nyilvánossági jog elnyerésére való próbálkozások konfliktust okoztak a sárospataki gimnázium tanári kara és Apostol Pál szuperintendens között. A konfliktus oka alapvetően az volt, hogy más jelentette számukra a prioritást. Apostol Pálnak szívügye volt az oktatás és az iskola, számára az volt az elsődleges, hogy a gimnázium megmaradjon. Úgy gondolta, ha sikerül megszerezni a nyilvánossági jogot az iskola helyzete is stabil lesz. A tanári kar viszont azt találta fontosabbnak, hogy ragaszkodjanak hazájukhoz, egyházukhoz és álljanak ki az elveik mellett, ezért az általuk sérelmesnek talált rendeletek,²⁹ végrehajtása ellen tiltakoztak esetleg igyekeztek megkerülni, vállalva azt is, hogy ennek következményei lehetnek az iskolára nézve.³⁰ Akkor sem értettek egyet, amikor meghozták a döntést, hogy nem próbálkoznak tovább a nyilvánossági jog megszerzésével. Apostol Pál ugyanis egyrészt reménykedett abban, hogyha kitartanak, megkaphatják a nyilvánossági jogot, másrészt felhívta a figyelmet arra, hogy nem tudják meddig fog tartani az adott politikai helyzet. Előfordulhat, hogy sokáig

---

le Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

²⁸ *Ellend*: i. m. 435–436.; Apostol 1855. júl. 3-án Tomasek Pálnak írt 335. számú levele Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.; Apostol 1855. szept. 6-án Tomasek Pálnak írt szám nélküli levele Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

²⁹ Különösen sérelmesnek találták a tanárok képesítésének, beállításának, felügyeletének előírt módját, a gimnáziumi igazgató megkülönböztetett jogkörét és a tanönyvek cenzúráját és a német nyelv oktatásának kényszerét. *Barcza*: i. m. 158.

³⁰ u. o. 155–202.; *Ellend*: i. m. 425–435.

változatlan marad a helyzetük, és a támogatóik, valamint azok, akik hozzájuk küldik iskolába a gyermekeiket elpártolnak tőlük, mert előnyösebb lesz számukra egy olyan iskola, amelyik adhat érettségi bizonyítványt is. Ez pedig komoly gondot okozna az iskolának, mivel a tanulói létszám csökkenésével járna.³¹

4. *A német nyelv erőltetésével kapcsolatos nehézségek*

Az Entwurf kimondja, hogy a birodalom bármelyik országában beszélt nyelv oktatási nyelv lehet a gimnáziumban, de lehetőséget kell adni a német nyelv tanulására is.³² Azonban az Entwurf eredeti rendelkezését szigorították, és többet vártak el a nyilvánossági jog megszerzéséhez. Elvárták legalább néhány tárgy német nyelven való tanítását. A pénzhányon kívül ez volt a másik oka annak, hogy Miskolcon lemondtak a nyilvánossági jog megszerzéséről. Sárospatakon is igyekeztek ellenállni a német nyelv bevezetésének. Nem akarnak német nyelvű előadásokat tartani. Amikor ezt számon kérték, Apostol Pál azzal próbálta meg menteni a helyzetet, hogy a diákok még nem tudnak elég jól németül ehhez.³³ Azonban egyre inkább erőltették a német tanítást és a németül tanítást, ráadásul egyre több dokumentumot kérnek német nyelven főleg 1854 után. Ilyen beadandó dokumentumból pedig elég sok volt, mivel rengeteg statisztikai adatot kértek például az iskola tanáiról, az iskola állapotáról, a gimnázium fenntartóiról, a népiskolák állapotáról, az iskolák pénzügyi helyzetéről. Ezeket általában kitöltendő táblázatok formájában kérték. Kezdetben ezeket a püspökön keresztül küldték el az illetékes tanodai hatóságoknak, 1854-től azonban közvetlenül az iskolával levelezett a helytartósági osztály.³⁴ A népiskolákról szóló dokumentumokat az iskolatanítóknak kellett kitölteni, de közülük sokan nem tudtak németül, ami problémát jelentett. De gondot okozott az is, hogy nem mindig fogalmaztak egyértelműen. Egy alkalommal Apostol Pál szuperintendens emiatt csak a gimnáziumokra vonatkoztat egy utasítást és csak később derült ki, hogy a népiskolákra is vonatkozott. A kitöltendő táblázatok esetében is előfordult, hogy nem volt egyértelmű mit kell az adott helyre beírni vagy nem közölték milyen nyelven kéri az adatokat.³⁵

³¹ Apostol 1856. jan. 6-án Ragályi Károlynak írt 8. számú levele Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

³² *Zibolen*: Az Entwurf. 149–159.

³³ Apostol 1854. szept. 26-án Tomasek Pálnak írt 481. számú levele Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.; Apostol 1855. júl. 3-án Tomasek Pálnak írt 335. számú levele Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

³⁴ Bejegyzés 1854. máj. 15-én Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.; Bejegyzés 1854. aug. 1-jén Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

³⁵ Apostol Pál körlevele az espereseknek 1854. febr. 16. Püspöki körlevelek 1853–1860 SRKTGyLt. R. C. IX. 1/4.; Apostol Pál levél Szakall László esperesnek 1854. febr. 22. Püspöki körlevelek 1853–1860 SRKTGyLt. R. C. IX. 1/4.

A tanárok, tanítók munkavállalása

A minisztérium nemcsak az iskolák működésébe, hanem a tanárok munkavállalásának kérdésébe is igyekezett beleszólni. A lelkészképzésre jellemző volt a korban, hogy a kollégiumban tanulók tanulmányaik megszakítása vagy befejezése után néhány évig valamelyik partikulában tanítottak vagy végeztek iskolamesteri feladatokat. De egyre gyakrabban előfordult, hogy a gyülekezetek állandó tanítót alkalmaztak.³⁶ A minisztérium 1851. október 10-én kelt leirata feltételekhez kötötte a tanítók alkalmazását. Az újonnan megválasztott, előléptetett vagy más településre távozó tanítóknak a politikai magaviseletéről az illetékes kerületi tanodai hatósághoz fölterjesztést kellett tenni, még akkor is, ha semmi kétség nem volt az illető feddhetetlenségével kapcsolatban. A fölterjesztésnek tartalmaznia kellett az illetékes egyházköztség előljáróinak pecséttel és aláírással ellátott igazolását arról, hogy a szóban forgó tanítót politikailag feddhetetlennek ismerik és érte kezességet vállalnak a jövőbeli politikai életét illetően. Az elmaradást szankcionálták. Ha a változást követő 8 héten belül nem érkezett meg az igazolás, akkor a „rendellenesen” alkalmazott tanítót elmozdították hivatalából vagy megvádolták a rendelet be nem tartásával, esetleg ellenszegüléssel.³⁷ A későbbiekben ez úgy változott, hogy 1854-től a püspököknek kellett felterjeszteni az adott helytartósági osztályhoz azoknak a papírjait, akik új helyen kezdtek tanítani, és a felterjesztéstől számított 6 héten belül döntöttek a helytartóságnál arról, jóváhagyják, vagy elutasítják a kihelyezést. Ezért először csak ideiglenesen taníthattak az új helyen, vagy új pozícióban és elutasítás esetén el is kellett menniük.³⁸ Akadtak példák arra, hogy alakít nem erősítettek meg a hivatalában, de általában nem ez volt a jellemző. Ilyen volt Bolha István, akit a nem megfelelő képesítése miatt nem erősítettek meg 1858-ban és Bély János 1857-ben, de az ő esetében az indoklást nem jegyezte le Apostol Pál a naplójában.³⁹

A népiskolák helyzete

A népiskolák állapotáról, vagyis az elemi iskolákról félévente kellett jelentést küldeni az illetékes tanodai hatóságnak, 1853 után pedig a helytartóságnak. Emiatt szükség volt rá, hogy rendszeresen ellenőrizzék ezeket az iskolákat. Felmérések korábban is zajlottak az éves egyházlátogatások alkalmával, de azok nem egységes szempontok alapján történtek, emiatt az egyes egyházmegyék eltérő felfogás, részletesség és alaposág szerint

³⁶ *Dienes – Ugrai*: i. m. 254–263.

³⁷ Apostol számozás nélküli levele Augusz Antalhoz 1853. novemberében Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

³⁸ Apostol Pál levele Szakall László espereshez 1857. nov. 12. Püspöki körlevelek 1853–1860 SRKTGyLt. R. C. IX. 1/4.

³⁹ Apostol Pál levele Szakall László espereshez 1858. szept. 14. Püspöki körlevelek 1853–1860 SRKTGyLt. R. C. IX. 1/4.; Bejegyzés 1857. jan. 5. bejövő levelek Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

vizsgálódtak.⁴⁰ De az Entwurf bevezetése után egységesen megadott szempontok alapján kellett jelentéseket küldeni a tanodai hatóságoknak, majd pedig a helytartóságoknak.⁴¹ Apostol Pál az egyik levelében beszámolt arról, hogyan zajlott az ehhez szükséges iskolai ellenőrzés 1855 előtt. Leírása alapján minden iskolát és tanítót a helybeli lelkész felügyelt, akinek általában volt gyakorlata az oktatás és nevelés terén. Ha szükséges volt tanácsal is elláthatta a tanítót. A lelkészen kívül minden iskolához kirendeltek néhány embert a gyülekezet értelmesebb tagjai közül, akik a lelkéssel együtt időnként meglátogatták az iskolát, és az esetleges hiányosságokat igyekeztek megoldani. A kevésbé szorgalmas tanítót megintették, ha valamit nem jól csinált, kiigazították. Ha az intés hatástalan volt, az egyháztanácshoz fordultak az ügygel, mivel nagyobb tekintélye és hatásköre volt. Minden egyházmegyében voltak úgynevezett körlelkészek, akiknek a felügyelete alá meghatározott számú általában 3, 4, 5 iskola volt bízva, amelyeket évente többször meglátogattak. Ellenőrizték a tanító munkáját a következő szempontok szerint: magyaráz-e, vagy csak tanultat, megtartja-e a leckerendet, mikor tart szünetet, hogyan fegyelmezi a hibázó gyerekeket, milyen gyakran hagyja magára az iskolát. De nemcsak a tanító munkáját, hanem az iskola állapotát is ellenőrizték: megvannak-e az iskolában a szükséges taneszközök, megfelel-e a célnak a tanító szoba. A tapasztalataikat megbeszélték az egyházi elöljárósággal, és jelentést tettek az esperességnél, ami alapján elkészültek a beküldött jelentések. Az egyházlátogatás továbbra is szokásban maradt, amely során egy vagy két lelkész kiküldtek, hogy vizsgálják meg az adott egyházközség állapotát. Ha hiányosságokat találtak az egyházközség vagy az iskola működésében, annak megoldásáról az egyháztanács bevonásával gondoskodtak. Azonban, ha az ő lehetőségeiket meghaladó dologról volt szó, akkor az esperességnél tettek róla jelentést.⁴²

1855-ben az Apostol által leírt rendszert a vallás- és közoktatásügyi minisztérium megváltoztatta azzal, hogy elrendelete minden intézmény számára nevezzenek ki helybeli világi iskolafelügyelőket. Azt is meghatározza, hogy az iskolafelügyelők az adott község értelmesebb és

⁴⁰ *Ugrai János*: A pallérozatlanság ellenében Iskolázás a falvakban a polgárosodás hajnalán, Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2010. 85.

⁴¹ 1858-ban az Abaúji egyházmegyében pl. a következő adatokat kérték az egyes gyülekezetben működő iskolák kapcsán: házak száma az egyházközségben, mennyi az iskolaképes gyermek, mennyien járnak iskolába, az iskolatanító neve és milyen szorgalommal végzi a munkáját. Kérték az iskolalátogatók neveit, melyik szolgabírói járásban fekszik a település, az iskolaépületek állapotának jellemzését, vannak-e az egyházközségben siketnémák és tartanak-e vasárnapi iskolai foglalkozást. Mindezekén kívül pedig táblázatba szedve kérték a tanulók nevét, életkorát, mennyit hiányoztak és mit tanultak. Népiskolákról szóló jelentések és kimutatások SRKTGyLt. R. A. VI. 3/17.

⁴² Apostol 1855. augusztus 3-án a budai kerületi cs. k. helytartósági osztálynak írt 369. számú levele Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

tekintélyesebb férfiai közül kerüljenek ki és olyan emberek legyenek, akik oda tudják szálni az idejüket erre a feladatra. A minisztérium azonban nagyobb jogkört biztosított az újonnan kinevezett világi iskolafelügyelőknek, mint amit a korábbi, egyházközségek által kinevezett iskolafelügyelők birtokoltak.⁴³

Időnként olyan rendelkezéseket is kiadott a minisztérium, amivel bár a fejlesztést célozták meg, mégsem a lehetőségeket mérték fel, hanem parancsba adták az elképzeléseiket. 1857 áprilisában például elrendelték, hogy a népiskolai tanítók népszerűsítsék a méhészetet, egy másik esetben pedig gyümölcsfaiskolák telepítését szerették volna előmozdítani.⁴⁴

Az egyik espereseknek küldött körlevélből kiderül, hogy a fegyelmezés terén modern elveket vallottak, mivel kifejezetten ellene voltak a testi fenyítésnek és megaláztatásnak. Elleneztek a hibázó diákok kigúnyolását és vesszővel vagy bottal történő büntetését, de a fül- és hajhúzást, arculütést, térdepeltetést, fej vagy más testrészek megütését is. Sőt, ha a tanító sérülést okozott a diáknak akkor 3 naptól egy hónapig terjedő elzárással büntethették. Ha pedig ez többször is megtörtént tanításra alkalmatlannak nyilváníthatták az illetőt. A szembetűnőbb hibákért való fegyelmezésnek a helybeli felügyelőség tudtával és jóváhagyásával kell történnie.⁴⁵

Egyre erősebb volt az igény, hogy a sárospataki kollégiumból kikerülő tanítói munkát vállaló ifjak rendelkezzenek pedagógiai ismeretekkel. Ezt mutatja az is, hogy 1855-től a a gyakorlatban is elkezdtek munkálkodni egy tanítóképző felállításán, aminek a szükségességéről már korábban az egyházkerület 1852. június 17-én tartott közgyűlésén döntöttek. Apostol Pál körlevelet bocsátott ki, amit a szószékről felolvastak a lelkipásztorok és külön gyűjtőíveket bocsátottak ki minden 100 főnél nagyobb egyházközségbe és külön küldtek a tehetősebb egyháztagoknak is. Apostol azt is kiszámította, hogy az egyházkerület lélekszáma alapján minden 100 ember után 8 pengő forint adományra van szükség, hogy meg legyen a szükséges összeg a tanítóképző létrehozására és kérte, hogy ez alapján adakozzanak. Végül sikerült elég adományt gyűjteni ahhoz, hogy 1857. november 17-én megnyílhatott a tanítóképző Sárospatakon.⁴⁶ A gimnáziumi tanulmányok elvégzése után volt lehetőség arra, hogy a diákok beiratkozzanak a tanítóképzőbe, ahol hároméves szakmai felkészítésben részesültek. De azok számára is volt lehetőség a pedagógiai ismeretek alapjainak az elsajátítására,

⁴³ Apostol 1855. nov. 2-án Fekete Istvánnak írt 539. számú levele Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

⁴⁴ Bejegyzés 1856. dec. 3. kimenő levelek Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.; Bejegyzés 1857. ápr. 23. bejövő levelek Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

⁴⁵ Apostol Pál levele Szakall László esperesnek 1854. máj. 18. Püspöki körlevelek 1853–1860 SRKTGyL. R. C. IX. 1/4.

⁴⁶ *Barcza*: i. m. 170–171.; Apostol 1855. dec. 7-én az espereseknek írt 600. számú levele Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

akik a teológián tanultak és csak ideiglenesen, 2-3 évig szerettek volna tanítással foglalkozni. Számukra egy kéthónapos tanfolyamot biztosítottak.⁴⁷

A kormány szorgalmazta a vasárnapi vagy ismételőiskolák felállítását a népesebb községekben vagy városokban azzal a céllal, hogy az iskolai oktatásban nem részesült gyermekeket a nélkülözhetetlen ismeretek megszerzésére, a többieket pedig az iskolában tanult dolgok elmélyítésében és jobb elsajátításában segítsék. Elsősorban a mesterinasok és a kereskedő segédek tanítását szerették volna elősegíteni ezzel. Az iskolák felállítását az egyházközségekre bízta. Apostol Pál püspök bizonyos esetekben nehéz feladatnak tartotta a létrehozásukat, mivel úgy vélte sok szülő túlságosan elfásult ahhoz, hogy a gyermekeik tanításával foglalkozzanak. A tiszáninneni egyházkerületben Miskolcon hoztak létre ilyen vasárnapi iskolát.⁴⁸ A későbbiekben már nemcsak a városokban, hanem a falvakban is elrendelték, hogy az iskolából kikerült 13-18 éves ifjaknak és a mesterséget tanuló inasoknak függetlenül az életkoruktól tartsanak oktatást a gyülekezetek vasárnap és ünnepnapokon. Azonban már ezt megelőzően is jellemző volt sok gyülekezetben, hogy a fiatalok ottmaradtak tanulni az istentiszteletek után.⁴⁹

Összegzés

A bécsi kormány az 1850-es években arra törekedett, hogy az iskolai életet a lehető legteljesebben szabályozza: beleszólt a tananyagba, az iskolák szervezetébe, a tanárok kinevezésébe, de még a használható tankönyvek körét is szigorúan megszabta. Viszont az általa bevezetett rendelkezéseknek egy része, mint például az érettségi, a szaktanítás, a tanári értekezletek ma is léteznek, hiszen alapvetően az oktatás fejlesztését szolgálták, csupán a bevezetésük módja volt sérelmes. Másrészt, annak ellenére, hogy ez az időszak nehéz volt a tiszáninneni egyházkerület számára, mégis történtek fejlesztések az oktatás terén felsőbb rendeletek nélkül is, hiszen 1857-ben sikerült megnyitni a tanítóképzőt Sárospatakon.

---

⁴⁷ *Dienes – Ugrai*: i. m. 262—266.

⁴⁸ Apostol 1854. nov. 23-án Soltész Nagy Jánoshoz írt 570. számú levele Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.; Apostol 1854. nov. 29-én Augustz Antalnak írt 573. sz. levele Apostol Pál naplója 1849–1859. SRKTGyKt. 1912.

⁴⁹ Apostol Pál levele Szakall László esperesnek 1854. jún. 29. Püspöki körlevelet 1853–1860 SRKTGyLt. R. C. IX. 1/4.